

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא:

זיכרונות ילדות מוקדמים:

נרטיבים מעצבים בדיאלוג בין תאוריה, טיפול ויישום

עורך-אורח: ד"ר אמיתי המנחם

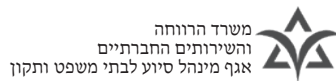
כרך כ"ה • גיליון 45-46

תמוז תשע"ז – כסלו תשע"ח – יוני-דצמבר 2017

יוצא לאור על ידי:

בשיתוף עם:

זיכרון אישי וזיכרון חברתי

מטריצת הזכירה החברתית – בין זיכרון הילדות האישי לזיכרון החברתי

אמיתי המנחם

תקציר

המאמר דן בזיכרון האישי מן ההיבט החברתי ומדגים את הידע החברתי הגלום בזיכרונות ילדות מוקדמים. בראשית הדברים מוצג הזיכרון מן ההיבט האישי, ונסקרות בקצרה ארבע הגישות השונות המסבירות אותו: הגישה הפסיכואנליטית הקלסית, תפיסתו של אדלר, הגישה הפסיכודינמית העדכנית והתפיסה הנרטיבית. בהמשך נדון הזיכרון מהיבטו החברתי, ומובאת תפיסה המשלבת בין ההיבטים האישיים והחברתיים של הזיכרון. בפרק היישומי מוצגת דרך עבודה חדשנית – "מטריצת הזכירה החברתית" (Social Remembering Matrix), המדגימה באופן מעשי את אופן השילוב והחיבור בין הזיכרון הפרטי והזיכרון החברתי. מובאות דוגמאות אחדות להמחשה, עם הדגשה מיוחדת של יתרונות העבודה בחברה רב-תרבותית. ניתן להיווכח ששתי רמות הזיכרון – האישי והקיבוצי – מתקיימות באופן אוטונומי, ועם זאת – קשורות זו בזו באופן הדוק: אין זיכרון קיבוצי ללא זיכרונות של יחידים, ואלה מובנים בתוך הקשרים חברתיים מודעים ובלתי מודעים ונאמנויות תרבותיות.

מילות מפתח: זיכרון ילדות אישי, זיכרון חברתי, הבניה חברתית, מטריצת הזכירה החברתית

זיכרון אישי וזיכרון חברתי

האם ניתן לדמות את הזיכרון האישי הפרטי למכל הנושא ערכים וצרכים חברתיים? להבינו כמטפורה של תמונות עולם חברתיות? לראותו כממלא תפקיד חברתי, שליחות חברתית?

האם ניתן לחשוב שהזיכרון הפרטי מכיל ידע חברתי המצביע על המארג המשותף המודע והבלתי מודע של חברה, על היסטוריה משותפת, טראומה קולקטיבית, קונפליקטים מייצגים, נורמות ומשמעויות חברתיות, מיתוסים תרבותיים, דפוסי חיים וסמלים המכוונים אל הטריטוריה המשותפת, ולא אל הייחודי והפרטי?

המאמר יעסוק בפרדוקס הזה – הוא יפתח בהיבט האישי של הזיכרון כחוויה פרטית ונרטיב אישי, יעבור לדון בהיבט החברתי-תרבותי הבלתי אישי ויתבונן מתוך נקודת מבט כפולה – האישית-חברתית. אביא דוגמאות לשימוש הכפול, ואעסוק בהשלכות התאורטיות והיישומיות הנגזרות מכך.

זיכרון ילדות בהיבט אישי

ברגסון (1978), הפילוסוף והפסיכולוג, עסק ביחס שבין הזמן, התודעה והזיכרון. לדעתו, הזיכרון הוא יצירה סובייקטיבית ואישית, מרפרפת ואסוציאטיבית, כמעט

ללא השפעה מבחון, אשר נבנית ומתארגנת על ידי האדם, אישיותו, תודעתו ומוטיבציית הזכירה שלו.

זיכרונות הילדות שלנו – קשים או מיטיבים – החושפים בפנינו תמונות ואירועי חיים בעלי משמעות וערך וחוויות אישיות ומשקפים ראייה סובייקטיבית שלנו את עצמנו הם ביטוי מובהק ונאמן לתפיסה זו. ברזניץ (1994, עמ' 159) התרפק עליהם ואמר: "עוד אנו חולפים בדרכי החיים, קשה למצוא ידיד אמיתי יותר". איננו יכולים לתאר את עצמנו בלעדיהם.

תקצר היריעה במאמר זה לדון במלוא ההיקף בזיכרון המוקדם, שראוי כמובן למסגרת דיון נפרדת ורחבה משלה, ואולם אזכיר את הגישות הפסיכולוגיות המרכזיות המסבירות את הזיכרון ומתייחסות אליו כיצירה אישית וסובייקטיבית. ראשון החוקרים היה כמובן פרויד (תשל"ח), שבחן את הזיכרון במקביל לחלום, ותיאר את הקווים הדומים בין השניים. פרויד מצא שהזכירה האנושית היא בררנית, שקיים קשר מורכב בין משמעות נפשית של חוויה ובין השתמרותה בזיכרון, וכי את הזכירה מנחים הסוואה וחיפוי: אירועים יישמרו בזיכרון לאו דווקא בצורתם האותנטית, אלא בצורה חלופית, וחלקיה הלא מהותיים של החוויה ייזכרו לעתים כחלופה לחלקים המהותיים. התוכן החלופי, לפי פרויד, הוא "זיכרון מסך" (screen memory), מציאות השלכתית סמויה, מצונזרת וממוסכת שבה מועלים היסודות הנגלים, אלו שמתוכם יש לדלות את המשמעות החבויה, באמצעות שיטת האסוציאציות החופשיות. באופן דומה פרויד תיאר גם את החלום ואופן פענוחו.

ממשיכו הפסיכודינמיים של פרויד, מצדדי גישת יחסי אובייקט, קיבלו את גישתו באשר להליך היווצרות הזיכרונות, מאפייניהם והפונקציות שהם ממלאים, אך חלקו עליו באשר לדרכי הניתוח וההבנה שלהם. בעוד פרויד התמקד בתוכן הסמוי, החבויה והמודחק של הזיכרונות, העתיקו חוקרי יחסי אובייקט את מוקד ההתעניינות לחומר הגלוי. לדעתם, זיכרונות מוקדמים מבטאים דפוסים קבועים של יחסים שעוצבו בילדות, הופנמו (יחסי אובייקט מופנמים) והפכו למבנה תוך-אישי המשקף את תפיסת העצמי והחוויה הבין-אישית (Kissen, 1986; Mayman, 1984; Nigg & Silk, 1991).

אדלר (Adler, 1937), בשונה מפרויד ובקרבת מה לתפיסת יחסי אובייקט, ראה את הזיכרון המוקדם כמפה מודעת בלתי מוסווית שבאמצעותה ניתן להבין ולזהות את סגנון החיים של האדם. "סגנון החיים" הוא ביטוי השלכתי הוליסטי סובייקטיבי של תפיסות עולם, ציפיות, משמעות, עצמיות ושייכות כפי שעוצבו בילדות המוקדמת. תפיסה זו היא קוגניטיבית ביסודה, והיא רואה את המודעות, ההכרה והבחירה כתהליכים עליונים ועיקריים המכוונים את התנהלות האדם (Bruhn, 1990).

אדלר היה כנראה הנרטיביסט הראשון, והוא תיאר את הזיכרון כ"סיפור שהוא [האדם] חוזר עליו לעצמו על מנת [...] להכין את עצמו באמצעות ניסיון העבר לפגוש את העתיד כשהוא מצויד בסגנון פעולה בדוק" (Adler, 1931, p. 73). הגישה הנרטיבית העדכנית אכן מדגישה שחוויות החיים שמורות בזיכרון בצורת סיפורים, וזהותנו מאורגנת באופן נרטיבי. הזיכרונות הם הסיפורים המוקדמים, אבני היסוד בסיפור החיים שלנו (ג'וסלסון, 2015).

חוקרים נוספים (לדוגמה ברנרד, 1991) ציינו שפעולת הזיכרון היא התרחשות מתמדת שבה זיכרונות ישנים ממשיכים להיבנות כל הזמן. הזיכרון המוקדם אינו פעילות סטטית של הקלטה ושחזור, אלא תהליך פעיל של מיון, ברירה והבנה הקורה ברציפות לכל אורך חיינו, ולמעשה זהו תהליך נרטיבי. הזיכרונות נתונים להשפעות והתמרות פעילות שאינן מאפשרות זכירה מכנית. הם בעצם הבניה של העבר מנקודת מבט של ההווה, הבניה שגלומה בה הבנה. לכן כאשר הבנתנו משתנה, זיכרונונו משתנה, וכך גם תפיסת עברנו (המנחם, 2004). לפיכך החוקרים המליצו להתייחס בזהירות לזיכרונות ילדות ולראות בהם "שחזורים אקזיסטנציאליים", ולא בהכרח עובדות היסטוריות.

ניתן לסכם ולהגדיר את הזיכרון המוקדם כ**נרטיב אישי** (המנחם, 1998) של הבנת העבר וכ"מצפן דרכים" בעל משמעות בסיפור חייו של האדם. הזיכרון אינו בהכרח אמת עובדתית, אלא מעין תעודת זהות פרטית בעלת אפיונים היסטוריים, רגשיים, משפחתיים, ערכיים ואינטימיים. הוא אינו נרטיב מקרי, והוא יצירה סובייקטיבית שיש לה מובן, סיבה, הקשר ומטרה. ניתן לדמותו לשקופית פעילה, המפעילה את סגנון חייו, תפיסתו ועשייתו הייחודיים של האדם.

זיכרון בהיבט חברתי-קיבוצי

דורקהיים (Durkheim, 1997) היה מחלוצי החוקרים החשובים, שטענו כי חברה מתקיימת כעובדה חברתית העומדת בפני עצמה. היא מורכבת אמנם מיחידים, אך יש בה כוליות ותודעה שמאפיינות שלם שהוא יותר מסך חלקיו. התודעה באה לידי ביטוי בטקסים ובהיבטים סמליים שדרכם החברה מביעה את עצמה.

הלבוקס (Halbwachs, 1980), מתלמידיו של דורקהיים, פיתח את רעיון התודעה החברתית תוך הדגשה של הזיכרון החברתי, באמרו שזיכרונו של אדם נקבע ומתעצב במידה רבה על ידי החברה והקהילה שאליהן הוא משתייך (Foulkes, 2003). לפיכך הוא זוכר כפי שהחברה לימדה אותו לזכור, וניתן לדבר על הזיכרון הקיבוצי או החברתי. העובדה שאנשים חושבים וזוכרים בצורה שונה אינה נובעת מאישיותם, אלא מההשפעה החברתית, הערכית והתרבותית על עיצוב זיכרונם ודרך הזכירה שלהם. לעניין זה ציין נלסון (Nelson, 2003) שבזיכרונות בחברות בעלות ערכים המדגישים אינדוידואליות, מימוש עצמי ונרקסיזם, יושם דגש רב מאוד על העצמי הפרטי, לעומת חברות קולקטיביסטיות, שבהן תפקידם של האחרים והיחסים עמם מרכזיים להגדרת הזהות. לפיכך אין לתמוה שהגישות הנרטיביות, המעלות על נס את הסיפור האישי והייחודי, על ענפיהן המחקריים והטיפוליים, התפתחו דווקא בחברות המערביות. ממצאיו של ונג (Wang, 2006) איששו את הדברים והעלו שזיכרונותיהם של בני אוכלוסייה אירו-אמריקנית, אכן נטו להיות ממוקדים בעצמי הרבה יותר מאשר זיכרונות של אוכלוסיות אסיאניות, שבהן נכחו אחרים. השוואה שנעשתה בין זיכרונות של תושבי הונג קונג וברזיל העלתה ממצאים דומים, והזיכרונות של תושבי הונג קונג היו "חברתיים" וכלליים יותר ורגשיים פחות מאלו של הברזילאים, שנתנו ביטוי לאמירות אוטונומיות ורגשיות (Ho, Chen, & Hoffman, 2012).

דגלס (2004) דנה ברעיונות אלה מן ההיבטים המוסדי והארגוני, וציינה שלמוסדות וארגונים יש תודעה, חשיבה, מסורת וזיכרון, ולעתים התודעה הארגונית היא בעלת נוכחות עצמתית הכופה עצמה על הפרטים ובעלי התפקידים בארגון. התודעה האישית נסוגה מפני התודעה הארגונית.

כאשר מדובר בזיכרון אישי של אירוע שהוא גם חוויה קיבוצית, כמו: מלחמה, חתימת חוזה שלום, מהפכה או שינוי חברתי-פוליטי, תהליכי ההבניה החברתיים מועצמים, והזיכרון האישי ניזון מהזיכרון החברתי של האירוע ומעוצב על ידיו בישרות רבה יותר מאשר בחוויות שגרתיות. לדוגמה, במהלך ההתנתקות מעזה, באוגוסט 2005, צולמה משפחה יוצאת מהבית עם ידיים מורמות וטלאי צהוב. ההקשר של השואה היה מידי: היא הוחייתה והוסברה לצורך המציאות הנוכחית, בהקשר הפוליטי-חברתי העכשווי. זיכרון השואה כונן את עצמו בהווה, ותכניו הגיבו להווה, אף על פי שהתבססו על זיכרון העבר.

זרובבל (1997) תיארה תהליך זה כמסע במרחבי הזמן והמקום. במקרה ההתנתקות נועדו "טקס הגירוש" ו"סמליו" ליצור זהות בין ההתנתקות לשואה, דרך תנועה ב"מנהרת הזמן", מההווה לעבר, עד כדי אשליה של אבדן מרחק הזמן וטשטוש ההבדלים בין האתרים הפיזיים: אירופה – גוש קטיף. באמצעות הזדהות עם זיכרון הפליטות ואבדן הבית נעשה ניסיון ליצור המשכיות היסטורית של זהות קיבוצית. הבניית הקשר ההדוק של שותפות גורל בין שתי התקופות הלאומיות כמו יצרה קהילת לאום על-זמנית – העבר היה מערכת פרשנית להתהוות בהווה, ובאופן מעגלי, ההווה נתפס כאמצעי להבנת העבר.

מטבעו הזיכרון הקיבוצי מצוי בין קביעות ושינוי: מצד אחד הוא סטטי, נטול תנועה, מסביר, מתעד, משמר ומנציח ומארגן ערכים ותובנות המונחלים מדור לדור ומסייעים לנו להבין כיצד פועלים המציאות והמנטליות החברתיים; מצד שני הוא דינמי, חי, פעיל ומפעיל. יחידים וציבור משתמשים בו כדי להשפיע, לשנות מציאות, לתקשר, ליצור נאמנויות, להבליט עמדות, להגדיר מחנות ולגייס דעת קהל. הזיכרון מתפקד כתופעה קוונטית – תודעה יציבה של העבר הקבוצתי, ובה בעת תודעה אנרגטית ורבת-פנים, המופעלת ונבראת בידי יחידים או קבוצות לשימוש חברתי, פוליטי ותרבותי.

ניתן לסכם ולהגדיר שמנקודת מבט חברתית, הזיכרון הוא טקסט תרבותי הכורך בתוכו משמעויות אישיות וחברתיות. אולם אנו יכולים להבין זיכרון אישי המתרחש במחשבת היחיד רק אם נמקם אותו במחשבת הקבוצה ההולמת אותו, ובמובן זה הוא זיכרון חברתי.

לאורך הדורות, משוחזרים ההיבטים הסוציולוגיים של ההתפתחות החברתית בהיבטים הפסיכוגניים של כל פרט בחברה העכשווית (Elias, 1939). לרבדים הלא מודעים של השחזור הזה קרא פוקס (Foulkes, 2003) – "הלא-מודע החברתי".

רעיון הלא-מודע החברתי משתלב היטב בגישות ההתייחסותיות (Aron, 1996) והאינטר-סוביקטיביות (מיטשל, 1993) שמציינות שבכל מקום שבו נפגשים שני בני אדם או יותר נוצר שדה לא מודע משותף שאליו הם שייכים. דלאל (Dalal, 1998)

אף הרחיק לכת עוד יותר וטען שמכיוון שאין יחיד ללא ההקשר החברתי שבו הוא חי, ספק אם קיים בכלל לא-מודע אישי, הנבדל מזה החברתי. קנאוס (Knauss, 2006) העיר בעקבותיו כי בהיותנו יצורים חברתיים, הלא-מודע של כל פרט הוא קבוצתי.

הזיכרון האישי והזיכרון הקיבוצי – היבט אינטגרטיבי

האם ניתן לגשר בין שתי התפיסות שנדונו עד עתה – בין הזיכרון בהיבטו האישי לזיכרון בהיבטו החברתי? לומסקי-פדר (1997) ניסתה להתמודד עם שאלה זו במאמרה העוסק ביחסי הגומלין בין זיכרון אישי וזיכרון חברתי של מלחמה. לתפיסתה, מלחמה היא נקודת מפגש בין זיכרון קיבוצי לבין זיכרון אישי, בהיותה הן ציון דרך בביוגרפיה הקיבוצית והן חוויה הנחקקת בסיפור החיים הפרטי. מחקרה עסק בזיכרונות האישיים של חיילים שהשתתפו במלחמת יום כיפור והעלה אי-הלימה בין הזיכרון האישי הדומיננטי לזיכרון הקיבוצי של המלחמה. בניגוד לזיכרון הקיבוצי כאירוע טראומטי, הופיעה מלחמת יום כיפור ברוב הסיפורים האישיים (אצל שלושה רבעים מכלל משתתפי המחקר) כאירוע שהשתלב בסדר חייהם הרגיל והממוסד של החיילים, ללא תפיסה ופרשנות של זעזוע ומשבר. רק רבע זכרו את המלחמה כאירוע טראומטי, בדומה לזיכרון הקיבוצי.

מסקנת החוקרת הייתה שהזיכרון האישי והזיכרון החברתי פועלים ברמות אוטונומיות במובהק, ואי-ההתאמה במקרה של מלחמת יום כיפור אך ממחישה את נפרדותם, אך הם גם מקיימים ביניהם יחסי גומלין שראוי לחקורם. לתפיסתה, הזיכרונות האישיים כמכלול ומגוון של קולות מקיימים משא ומתן עם הזיכרון הקיבוצי, ממשיכים אותו או מבנים אותו מחדש; אך המשא ומתן אינו חופשי, וכללים חברתיים מסדירים מי רשאי לזכור וכיצד ומשמשים כמנגנוני הבניה ופיקוח על ה"כשירים" להתחבר לרבידיו השונים של הזיכרון הקיבוצי בהלימה או בחתרנות וביקורת. גם הזיכרונות האוטוביוגרפיים, המבטאים לכאורה קול ביקורתי ותורמים להבניית זיכרון אחר, מעוגנים בכללים אלה.

רוב המספרים במחקרה של לומסקי-פדר ביטאו במפורש או במרומז את היעדר ההרשאה החברתית לכך שהמלחמה תשפיע על חייהם הפרטיים, קל וחומר שתוגדר במונחים טראומטיים. הדבר היה נכון בעיקר ביחס לחיילים עורפיים שלא לחמו ממש, אך גם ביחס לחלק מן הלוחמים הקרביים. התביעה החברתית הייתה "לחזור הביתה בשלום" ולהמשיך את החיים לאחר המלחמה כאילו זו לא התרחשה. באופן פרדוקסלי, הקול האחר, מיעוט המספרים, הוא שייצג את הזיכרון הקיבוצי ההגמוני הטראומטי של מלחמת יום כיפור. החוקרת סיכמה באמרה שהבלעת הזיכרון האישי אל תוך הזיכרון הקיבוצי, או להפך – שחרורו המוחלט ממנו, מחטיאים את חקר המפגש שמקיים הזוכר בין שתי רמות הזיכרון האלה, ומכאן המלצתה לבחון את הדיאלוג שביניהן.

עמדתה של לומסקי-פדר עולה בקנה אחד עם תפיסתו של נלסון (Nelson, 2003), שהצביע אף הוא על התנועה בין האישי לחברתי. החוקר העיר שהזיכרון האוטוביוגרפי מספק תחושה אישית של המשכיות מעבר לעתיד, ואולם הסיפורים

האישיים ה"סגורים" בתוך עולמו של היחיד מותמרים דרך נרטיבים מילוליים לתוך הזיכרון התרבותי, משולבים ומשתלבים במערכת האמונות שלו והופכים ליצירה קבוצתית. כך נוצר מעגל השפעה הדדי בין הזיכרון האישי והזיכרון החברתי. נלסון הביא דוגמה מאלפת, המתייחסת לאיכות הזיכרונות של תושבים אינדיאנים החיים בחוות אינדיאניות כפריות, ומראה שנמצאו אצלם זיכרונות מעטים של העבר. מעקב אחר שיח בין הורים לילדיהם העלה שיש שיח מועט על העבר, מאחר שהמסר הלא מדובר הוא שאין טעם לדבר עליו, בהיותו טעון כאב וטראומה. הפחתת חשיבות הזכירה ואי-ההתעסקות בכאב נועדו לשרת את צורכי הקיום הנוכחיים של החברה ולהגן עליה, כלומר לאיכות הזכירה ותכניה יש גם תפקיד חברתי. גם הורל (Hoerl, 2007) ציין את התפקיד הסוציו-תרבותי של הזיכרון. היחיד חולק עם האחרים את הזיכרון או הנרטיב הייחודיים שלו ובעזרתם משתלב בהיסטוריה של המשפחה והקהילה. ריס ופיבוש (Reese & Fivush, 2008) טענו שהזיכרון הקבוצתי מנכיח את עצמו בזיכרונות הפרטיים שבה בעת תלויים בהקשרם החברתי. לעתים בתוך שיח של הזכרות חברתית שמושפע ממיתוסים, נורמות והקשרים חברתיים, מתבהרת דווקא המודעות שהזיכרונות הם אישיים ופרטיים. כך נשזרים זה בזה הסיפורים הייחודיים והמהיות המשותפות, ונבנית התחושה הבין-דורית של העצמי בזיקה משפחתית וחברתית.

נתבונן בדוגמה נוספת: ברוך (Bruhn, 1990) הביא זיכרון טראומטי מוקדם של גולדה מאיר, ראש ממשלת ישראל לשעבר, שנחרת בנפשה והשפיע על תפיסת עולמה: בזיכרונה – כאשר הייתה בת שלוש או ארבע, התרחש אירוע של "כמעט פוגרום" בעיר הולדתה קייב. מאיר תיארה בבהירות את הפחד המציף שחוותה ואת הכעס על ההגנה הפיזית המעטה של אביה. הוא רק חסם את דלתות הבית בפני החוליגנים שהתנכלו להם בגלל יהדותם, שעשתה אותם שונים משאר תושבי העיר. רגשות קשים אלה של פחד להיות קרבן וחויית העולם כעוין, מסוכן ואנטישמי הופנמו בהווייתה של מאיר בליווי ההכרה שאם אדם רוצה לשרוד, עליו לנקוט פעולה יעילה להגנתו. כמנהיגת מדינת ישראל, ידוע היה שביטחון המדינה, הצלת יהודים והגנה עליהם באשר הם היו מוטיבים מושרשים ובלטים בעולמה.

ניתן לשאול: האם הייתה זו רק תפיסתה האישית, על בסיס זיכרונה הפרטי, או שהיא ניזונה מההקשר הלאומי-תרבותי של חייה, קרי מהזיכרון הקיבוצי? ובאופן מחודד יותר: האם החרדה הפרטית בזיכרונה האישי נפרשה מעבר לגבולותיה האישיים והמשפחתיים ונתפסה כהזדהות יהודית לאומית, וישראל המדינה נחוותה על ידה כהרחבה של עצמה? או אולי מלכתחילה, התרבות שבה גדלה והחוויה הלאומית כיהודייה היו מיוצגים, נטועים ומופנמים במבנה הנפשי הפרטי שלה כחלק מזהותה, והם שהשפיעו על זיכרונותיה וחרדותיה?

מאיר הייתה משוכנעת, כפי שסיפרה בזיכרונה, שהדברים קרו בגלל יהדותה. הנורא והטרגי הוא שדווקא בתקופת כהונתה כראש הממשלה קרתה הטראומה הפרטית-לאומית שממנה חרדה כל חייה – מלחמת יום כיפור, שבה נחשפה המדינה לסכנה קיומית ממשית. ההגנה על עמה כמעט כשלה והייתה כרוכה במלחמה קשה עם קרבנות רבים.

לורנס ובירן (2006) דנו בזיקה בין הפרטי והחברתי בחלומות. החלום הוא אירוע פרטי, ואולם החוקרים הביאו ראיות מרתקות מספרה של ברדט (Beradt, 1968), של החלימה גם כחברתית. החוקרת סיפרה כיצד אספה בשנות הרייך, בסיוע רשת רחבה של רופאים, סיפורי חלומות של אזרחים יהודים בגרמניה, אשר חשפו תמונה מעוררת אימה: בחלומות עלו נושאים משותפים שלא בוטאו בגלוי במציאות ועסקו בגורל המשותף שעתיד היה לפקוד את החולמים היהודים. הייתה זו דוגמה לכך שחלימה וחלומות עשויים לתת ביטוי לסוגיות שמטבען אינן רק אישיות, אלא חברתיות ולאומיות.

ניתן להניח אפוא שהיבטים חברתיים-תרבותיים משותפים, תכנים שמקורם במודע ובלא-מודע החברתיים (Hooper, 2002), לא רק יבואו לידי ביטוי בחלומותיו וזיכרונותיו האישיים של היחיד, אלא אף יהיו חלק בלתי נפרד מהם. האנתרופולוג הצרפתי קאס (Kaes, 1987) ניסח זאת באופן מבני והעיר שהתרבות מיוצגת במבנה הנפש של הפרט, והיא מתחזקת ומשמרת את הבסיס המאחד והלא ייחודי של היחיד אשר נחוץ לשייכות חברתית, המשכיות ורציפות בין-דורית.

אציג דוגמה נוספת: באחד מטיפולי בזמן מלחמת לבנון הראשונה (1982), טען בנחרצות מטופל ניצול שואה, שהיה על סף התאבדות, שמלחמת לבנון מזכירה לו את השואה: הרוגים רבים ומיותרים, מנהיגות לא אחראית, היעדר קונצנזוס לאומי, שבירת ערכים, ציניות וזלזול בחיי אדם. הוא חש שהוא נמצא ב"גטו נפשי" ו"גטו פוליטי", ובעולמו כמו נוצרו חפיפה וזהות: המדינה "התאבדה" במעשיה כפי שהוא ביקש להתאבד.

המטופל, שהיה מתבגר בעת השואה, לא אמר במפורש אם המציאות הפנימית והמציאות המשפחתית של השואה הוחצנו על ידי המציאות הלאומית הנוכחית והוקרנו עליה או להפך – אם המציאות הלאומית שנחווה כשואה הוקרנה אל תוך המציאות הפרטית. לטעמו, שתי המציאויות נשזרו זו בזו ללא גבול מבחין: העולם האישי השפיע על הבנת האירוע החברתי, וכך גם האירוע הלאומי עיצב את האירוע האישי. החיאתה של השואה באירוע האקטואלי של מלחמת לבנון הפכה אותה להתרחשות דינמית אקטואלית. כך חברו הלא-מודע הטראומטי הפרטי והלא-מודע הטראומטי החברתי, הזינו והפעילו זה את זה (המנחם, 2006). הדבר מהווה אישור לתפיסתו של הופר (Hopper, 2002), שהצביע על השילוב בין הלא-מודע החברתי וההקשר החברתי לבין הלא-מודע האישי וההקשר הפרטי, המשפחתי או הקבוצתי. הופר דיבר על מזיגה וטשטוש בין נסיבות חברתיות שקרו "אז ושם" (there and then) ואשר חודרות לחוויותיו של היחיד דרך היחסים הקרובים במשפחה "כאן ועכשיו" (here and now). ולפיכך, פרשנויות טיפוליות או חברתיות בתוך ממדי ה"כאן ועכשיו" ללא התייחסות ל"אז ושם" הן חלקיות ובלתי שלמות.

השואה היא דוגמה למה שוולקן (Volkan, 2001) כינה, "טראומה נבחרת" (chosen trauma), אירוע של איום קיומי לשלמותם והמשכיותם של חברה או עם. מטרת הטראומה הנבחרת היא לשמר את האיום הקיומי בזיכרון דרך הדהוד ויצירת

תחושת דריכות וחרדה, במיוחד נוכח אירועים המעוררים אסוציאציה לאירוע הטראומטי המקורי כפי שקרה במקרה זה או באירוע ההתנתקות. וולקן (Volkan, 1999) התייחס גם לאפשרות של "תהילה נבחרת" (chosen glory), שהיא הייצוג המנטלי של אירוע היסטורי חיובי, המעורר רגשות של הצלחה וניצחון. מטרתה לשמר ולחזק בזיכרון החברתי את תחושת הערך, המסוגלות והעצמה של החברה. באשר לנושא מאמרי, ניתן לשער אפוא שהזיכרון המוקדם הפרטי צופן בחובו ידע חברתי; זהו היבט משותף שהוא בו זמנית גם מהות פנימית כחלק מהזהות האישית וגם מהות חיצונית, כמאפיין קיבוצי, כזהות משותפת במעין מרחב ביניים וניקוטיאני (וינקוט, 1971) שאינו רק פנימי ואינו רק חיצוני, אלא פנימי וחיצוני גם יחד. ראייה חברתית של הזיכרון המוקדם לא רק שאינה מפקיעה אותו מהתחום הפרטי, אלא היא עשויה להשלים אותו, להרחיב את זווית הראייה שלו, לספר על הרקע החברתי של בנייתו, להעשיר את תפיסתו ורבידיו ואף לספק מידע מתקן לממד הפרטי, שמטבעו הסובייקטיבי הוא מצומצם ולעתים נטול הקשר רחב יותר.

מטריצת הזכירה החברתית: שילוב בין הזיכרון האישי והחברתי

לורנס ובירן (2006) תיארו עבודה עם חלימה חברתית שמתרחשת במרקם של שיח וקשר, במטריצה. מטריצה מוגדרת כרשת של "כל התהליכים המנטליים האינדיווידואליים" (Foulkes & Anthony, 1957, p. 26), והיא מרחב ומצע של צמיחה. המשימה העיקרית המוטלת על המשתתפים במטריצת החלימה החברתית (Social Dreaming Matrix) היא לארוג ולחבר אסוציאטיבית את החלומות שלהם ושל אחרים דרך יצירת קישורים וקשרים. תשומת הלב מופנית לאסוציאציות הנקשרות זו בזו, ולא לפרשנות מפענחת המאפיינת חלימה אישית טיפולית. בתהליך העבודה המשתתפים "משגרים" את החלומות שלהם לחלל המטריצה, והחלומות המרחפים פוגשים בחלומות אחרים. אסוציאציות חופשיות יוצרות קשרים בין החלומות, ונבנות משמעויות חדשות. החלום המרחף שב אל החולם דרך חלומו של מישהו אחר, והאסוציאציות יוצרות מעין קולאז' דינמי. תהליך זה של התחלקות בחלומות מתרחש במהירות ותוך עקיפה של המציאות המודעת והרציונליות, והוא חושף לעתים את "הידוע שלא נחשב", קרי רכיבים מנטליים לא-מודעים שלא זכו עדיין לחשיבה והמללה (בולס, 2000).

עבודתי שלי עם זכירה חברתית נעשית באופן דומה ומתנהלת ב-Social Remembering Matrix, שניתן להגדירה כהתנסות במצב תודעה קולקטיבי ומודל לחקר תהליכים חברתיים. מטריצת הזכירה החברתית נותנת הזדמנות לחלוק ולשתף בזיכרונות במבנה קבוצתי, ובדרך זו נחשפים הלא-מודע החברתי והתהליכים הסמויים המתרחשים במערכות יחסים.

זכירה חברתית, בדומה לחלימה חברתית, הזוכר תורם את זיכרונו למטריצה ומפקיד אותו במרחב החברתי. הזיכרון הופך להיות חלק מפסיפס יצירתי של מחשבות ואסוציאציות שמתארות את ההווה המתהווה של הקבוצה. הזיכרונות הפרטיים המסופרים במטריצת הזכירה החברתית חושפים באורח לא מודע ידע חברתי מתוך

הלא-מודע החברתי, שעוצב ונטמע בתוך הזהות ומצוי בפרוטנציאל זכירה ופעולה לצרכים חברתיים אקטואליים. ה"אז ושם" נוכח לא רק לצורך הסבר התנהגויות חברתיות הנשענות על העבר, אלא ניתן לזהותו כמפעיל ומכונן רלוונטי בהווה, כתמרוך להתנהלות הנוכחית. המטרה היא להבין את העולם הפרטי והציבורי של המספרים והשומעים, והשיתוף והדהוד מסייעים להבין את התהליכים הלא מודעים שבבסיס היחסים הבין-אישיים והחברתיים, תוך הכוונה להתפתחות חברתית.

מעגלי העיבוד במטריצת הזכירה קשורים לגודלה של הקבוצה. בקבוצה קטנה של מספרי זיכרונות נעשה בעיקר עיבוד פרטני של הזיכרון, בליווי רשת אסוציאטיבית של המשתתפים. למספר הזיכרון יש משאלה וצורך להבין את עצמו, ולכן היחידים הם בדרך כלל מעגל ההתערבות הראשון, והקבוצה נבנית כישות משקפת, מהדהדת ומכילה עבורם. בהמשך מתפתח השיח במעגלים הקבוצתיים והחברתיים של הזיכרון. בקבוצת ביניים (median group) הקבוצה היא מעגל ההתערבות הראשון, והיחידים הם הסוכנים להתערבות הזו. המוקד הוא בניית הקבוצה כישות חברתית דיאלוגית, הומנית ובלתי מנוכרת ובחינת ההשפעה של התרבות והחברה על היחידים, ובהמשך, אם מתאפשר, דיון במודעותו של הפרט לעצמו והחברות שלו לקבוצה. בקבוצת הביניים מתרחשים מעברים מהירים בין המעגלים, במיוחד אם הקבוצה מוחזקת, והחוויה הדיאלוגית מתפתחת היטב. בקבוצה גדולה (large group), המעגל האינטימי חלש, ומשתקף המעגל התרבותי-חברתי שנותן הד לדינמיקה של החברה. הנגיעות הפרטניות מועטות מאוד, אם הן כלל קיימות, בשל גודל הקבוצה.

העבודה במטריצת הזכירה החברתית, במעגלי עיבוד גמישים ומשתנים, מאפשרת להרחיב את מודעותו של המספר לעצמו באמצעות העבודה האישית וכן באמצעות ההשתקפות והדהוד אצל המשתתפים האחרים (תודר-גולדין, 2007) ולנהל חקר דינמי בין מרכיבים אישיים וקבוצתיים של הזיכרון. ההתקשרות התוך-אישית והתקשרות התוך-קבוצתית מתנהלות לסירוגין ותוך דיאלוג ביניהם. כך מטריצת הזכירה קושרת בין יחיד וחברה ובין חברה ויחיד וכן בין הלא-מודע האישי ללא-מודע החברתי ולהפך – בין הלא-מודע החברתי ללא-מודע האישי.

התנועה בין האישי והחברתי מתרחשת במפגש הגבולות החדיר שבין פנים וחוץ. לי רוי (Le Roy, 1994) העיר בעניין זה שאירועים המתרחשים ב"מכל התרבותי-קבוצתי" הרחב משתקפים בקבוצה הקטנה, ואברהם (1988) גרסה שאף ההפך מתקיים – בהיות הקבוצה הקטנה גם דגם והד למתרחש בקבוצה הגדולה, הרי ניתן לגזור ולהשליך מהמתרחש בתוכה על הקורה והפעיל במרקם החברתי של הקבוצה הגדולה. רבדים מודעים ולא מודעים פרטיים, קבוצתיים וחברתיים מהדהדים זה אצל זה.

אמחיש את הדברים בדוגמה ממפגש של קבוצה קטנה תהליכית של סטודנטים (המנחם והלוי-בר, 2002): אחת המשתתפות, בחורה בשנות העשרים, סיפרה שנפגעה נפשית באופן קשה בפיגוע התאבדות. היא תיארה לילות ללא שינה, ימי שיתוק ושתיקה, סיוטים וחרדה מציפה. כמו כן תיארה את העזרה האישית והקבוצתית שקיבלה ושסייעה לה להתחזק, להירגע ולחזור ללימודים ולקשרים חברתיים. סיפורה של הסטודנטית גרם למעין "פיגוע" בתוך הקבוצה,

השתתקה ושותקה. עקב התרשמותי שהסטודנטית עברה תהליך שינוי והתאוששות יעיל, התמקדתי בהתערבותי בקבוצה וב"מכל הקבוצתי". דיברתי באריכות על ההלם שנגרם לקבוצה, הכאב המשתק והקושי להתאושש ולבטא במילים את הזעזוע, לפרוק אותו ולחלוק בו. גישתי הסבלנית והמכילה פתחה פתח לרב-שיח סביב סיוט, בהלה, טראומה, כעס, אשמה וחוסר אונים. גם בחור ערבי שהיה בקבוצה הצליח לבטא את עצמו – את אשמתו בהיותו חלק מהקולקטיב הערבי, את חוסר אשמתו כאדם פרטי ואת כאבו כאדם אל מול הסבל שנגרם. הפגישה הסתיימה, אך רישומה הקשה והטראומטי ניכר עד לסיום התהליך הקבוצתי. בפגישות הבאות התרחשה רגרסיה בתפקוד הקבוצה – נושאים, כמו: חיפוש מטרות הקבוצה, אופי הקשרים, השייכות והסולידריות, חזרו ונדונו, ונראה היה כי הקבוצה מחפשת מחדש משמעות לקיומה. תכנים מיסטיים ואי-רציונליים כמשיח, משחקי מזל והימורים החלו לתפוס מקום כהגנה מאנית כנגד ההלם והטראומה. הרושם היה שהאירוע הקשה גרם לערעור הקבוצה וסיכן את קיומה ולכידותה. הפיגוע הטראומטי שהתרחש מחוץ לקבוצה הדהד באופן טראומטי בחייה של הקבוצה הקטנה ואיים על ביטחונה ולכידותה, כפי שאיים על הקבוצה הגדולה.

מטריצת הזכירה החברתית – הדגמות

מחיר המלחמה

המפגש התקיים כחלק מתכנית הכשרה להנחיית קבוצות בחברה מרובת תרבויות, ולקחו בו חלק 14 משתתפים. הוא נמשך כחמש שעות והונחה על ידי שני מנחים – יהודי (אנוכי) וערבי.¹ בפתיחת המפגש הזמנו את המשתתפים לשתף את הקבוצה בזיכרונות ילדות ואת השומעים לחלוק אסוציאציות, זיכרונות וכל הך שמתעורר בקרבם. הזיכרונות הראשונים שעלו היו זיכרונות ילדות, כשברקע מלחמות ישראל וילדות בצל המלחמות. חשוב לומר שביום המפגש הייתה מתיחות ביטחונית בצפון. ניתן היה אמנם להתחבר מתוך הזיכרונות לתכנים, דמויות ורגעים שאינם מלחמתיים, אך המרכיב הלוחמני והאיום שנלווה אליו "כבשו" את רוב האסוציאציות, והמבוגרים – לרוב ההורים – שהופיעו בזיכרונות, שימשו כדמויות מרגיעות ומשקטיות. זיכרונות שלא נגעו במלחמה הציגו ילדים ש"נלחמו" (כן, זה היה הניסוח...) בזירות אחרות, למשל בבית הספר, או שיחקו משחקי מלחמה, אך הצליחו להתגבר על דאגות והפחדים הכרוכים במלחמות שפרצו סביבם ולהתנתק מהם וחשו מוגנים.

ואולם בקבוצה שלנו לא באה לביטוי חוויה של משחקיות, ונכחו תחושות של איום, חרדה ופחדים. פחדים ואיומים קיומיים צבעו את זיכרונות הילדות האישיים והיו מרכיב מהותי בחוויית הזהויות הפרטית והקיבוצית. הייתה בקבוצה אמנם תחושת "יחד", אך האווירה הייתה מתוחה ומהורהרת, והייתה מעין בחינה של האחדות הזו

1 אני מודה לחברי להנחיה, מר סאיד תלי, מרצה בתכנית להנחיית הקבוצות ואנליטיקאי קבוצתי, על ההנחיה והעיבוד המשותפים של מטריצת הזכירה.

ומחירה. אנחנו, המנחים, שיקפנו את ההווה הזו וחשבנו שנוכחותו של מנחה ערבי-ישראלי אף העצימה את ההחצנה שלה, אף שלא נאמר על כך דבר במפורש.

משתתפי הקבוצה שלא נולדו בישראל הציגו זיכרונות נטולי מלחמות: נשיקה ראשונה, רכיבה על אופניים, ויכוח בין אחים ומשחקי ילדות תמימים ורומנטיים, אך ההתייחסות לזיכרונות האלה התאפשרה רק מאוחר יותר, משעובד ונרגע זמנית ה"פחד". הרושם היה ש"אסור לבגוד" בהווה הלוחמנית המאיימת שהשתלטה על הקבוצה, ולכן קולה של הכמיהה לחיים שאין בהם איום חיצוני, אלא אהבה, הרפתקה ואתגר, צרכים ילדיים וחיבור משפחתי, "הורשה" להיכנס לשיח הקבוצתי רק לאחר ש"שולם" מחיר הזהות המלחמתית, המלכד הקיבוצי.

הפער בין ילידי הארץ לאלה שלא נולדו בה בלט מאוד ועורר שאלות על הסיבות שגרמו לכך. הקבוצה עסקה בשאלות, מי אחראי למה שקורה כאן ועכשיו בקבוצה? מי הכניס את הפחד לקבוצה? בהמשך סיפרו חלק מהמשתתפים שהיו להם זיכרונות אחרים, שאינם קשורים במלחמות, אך לא ידעו אם להביא אותם או לא. התחדדה התהייה, מה יכולתו של כל אחד להציב את הזיכרון האישי שלו אל מול הזיכרונות המלחמתיים המאחדים כל כך, ולהשפיע? אולי עדיף לוותר, להיכנס לבועה (וסופרו זיכרונות על חיי ילדות בתוך בועה) ולהתנתק?

סוגיה מעניינת נוספת הועלתה על ידי משתתפת שעלתה מאתיופיה. היא סיפרה שגדלה במשפחה ברוכת ילדים, ואמה ידעה תמיד להתייחס אל כולם באותה מידה ולחלק להם ממגש האוכל, **שווה בשווה**. להתרשמותנו, לא היה זה מקרי שמשותפת אתיופית העלתה את הזיכרון הזה, שביטא רצון ושאיפה ליחס דומה של המנהיגים ושאר האחראים בחברה לעולים מאתיופיה. לדעתנו, לא הייתה זו רק קריאה מייצגת של עדה מקופחת ומתויגת, אלא קול מחאה חברתי-ישראלי אקטואלי הקורא לשוויון וצדק חלוקתי של משאבים ויחס. אבל דבר זה יכול לקרות כנראה רק לאחר שיח ביטחוני קולקטיבי או כאשר מגיעים מים עד נפש.

הקבוצה התנהגה כמו החברה הישראלית כולה, רתוקה, נשאבת ומפחדת ממלחמות ושואלת את עצמה לגבי פשר העניין. מתי הדיבור על המלחמה מחויב המציאות, ומתי הוא הגנה או צורך חברתי ששואב אליו את הפרטים? גם הפער בין מה שאנו זוכרים לבין מה שאחרים זוכרים היה לעתים מקומם, אך גם מעורר עניין! ואולי גם זו אחת הסיבות ליצירת זיכרונות חברתיים משותפים. קשה להיות נטולי זיכרונות, ועל כן אנו מאמצים זיכרונות חברתיים שמספקים לנו שייכות.

בעיבוד התאורטי לאחר הסדנה נדונו הלא-מודע החברתי וקישורו ללא-מודע הפרטי והמפגש בין זיכרון אישי והבניה חברתית, וכיצד השתקפו בתהליך שהתרחש. התנועה במטריצה הייתה בדרך כלל מהקיבוצי לאישי.

בין דאגה אישית לדאגה חברתית

במפגש, שהתקיים ביוני 2006, כחודש לפני מלחמת לבנון השנייה, נכחו כ-30 משתתפים, אנשי מקצוע. המפגש נועד לאפשר התנסות והתבוננות בעולם הזיכרונות דרך מטריצת הזכירה החברתית. המטריצה נעה מהאישי לקיבוצי.

במסגרת המפגש סופרו שני זיכרונות: הזיכרון הראשון היה של גבר כבן חמישים, שעבר בתקופה הסמוכה למפגש טלטלות רבות בחייו. בזיכרונו, היה בן עשר ובא לבקר את חברו, שהיה בן למשפחת מצוקה. בעת הביקור הוכה החבר על ידי אמו. המספר רצה לעזור לחברו ואיים שאם לא ייפסקו המכות, הוא יפסיק להיות חבר שלו. האיום השפיע מיד, וההכאה פסקה. מוקד הזיכרון – מעשה ההתגייסות לטובת החבר. ההרגשה – תחושת הצלה, הישג ושליחות.

המספר היה נרגש מהסיפור. במענה לשאלות ותגובות הקבוצה, אמר שהזיכרון הזה מחזיר אותו לעצמו. טלטלות אישיות קשות שעבר בשנים האחרונות גבו ממנו מחיר כבד והשכיחו ממנו את כוחותיו ויכולותיו ואת הדברים החשובים לו. הוא הוסיף וציין שמחויבות ונאמנות לחברות הם ערכים מובילים בחייו, והתמודדות עם רשויות וגופים עושי עוולה היו תמיד חלק מרכזי בהתנהגותו ובסגנון חייו, והוא השיג הישגים רבים במאבקי. ההיזכרות וההתבוננות היו מרגשים עבורו וכמו החיו אותו והביאו להקלה רבה ולתחושת משמעות – מפגש מחודש עם עצמו ועם זהותו.

ההקשר והמשמעות הקבוצתיים של הזיכרון הפרטי הדהדו בשני רבדים לא מודעים – ברובד האנכי – ההיררכי, הזיכרון ביטא קול קבוצתי לא מודע של חרדה עוינת מפני סמכות (הנחיה) אימפולסיבית וכוחנית, שפוגעת באלימותה בתלויים בה ועלולה לגרום לנזק אישי וחברתי; ברובד האופקי – התוך-קבוצתי, ניתן היה לנבא שהמשתתף, ברגישותו לפגיעה באחר משמעותי, עשוי למלא בעת הצורך תפקיד קבוצתי מציל ומתגייס, תוך איום על הסמכות ועימות יעיל עמה. ההקשר החברתי של סגנון חייו ושל השפעת סביבת חייו כילד לא נחו על ידי המספר בשלב זה של הדיון כחלק ממנו. ברור היה לו שתפיסותיו והתנהגותיו ניזונות מצרכיו האישיים והפרטיים למשמעות וחברות, ואולם תוך כדי השיח ואסוציאציות המשתתפים, הוא נזכר יותר ויותר בסביבה החינוכית והתרבותית של גדילתו, שבה סולידריות חברתית ועזרה הדדית היו ערכי חיים מובילים ומעצבים. המספר הרחיב בספונטניות את התבוננותו מחוץ לקבוצה אל החברה כיום ואמר בצער מפוכח שהתפיסה החברתית-ערכית הרווחת שונה: הצרכים האינדיווידואליים בולטים בשיח החברתי וגוברים על הסולידריות הכרוכה באחריות אישית, שיקול דעת ודאגה של המנהיגות בארץ לאזרחיה. מהזיכרון והעיבוד שאחריו ניתן היה להבין את ההשפעה העמוקה של חוויות "שם ואז" על עולמו של המספר. ההרחבה להיבט החברתי לא רק שלא פגמה בתחושתו הפרטית, אלא להפך, היא העשירה את חוויית הזהות ואת חוויית מפגשו המחודש עם עצמו. הדברים לא היו מודעים לו, לא בשל הדחקה או הכחשה, אלא בשל היעדר תשומת לב מספקת להשפעת ההקשר החברתי על גדילתו, תפיסת עולמו ואישיותו.

הזיכרון השני הובא על ידי משתתפת ילידת קיבוץ, מיד לאחר תום השיח על הזיכרון הקודם. בזיכרונה, כאשר נולד אחיה, הייתה משפחתה בתהליך מעבר דירה במשק, והוריה שמו אותה אצל משפחה אחרת. היא הרגישה מנותקת, נטושה ומודרת מהחוויה המשפחתית. מוקד הזיכרון – הרגע שבו הושארה אצל המשפחה האחרת. ההרגשה – נטישה, ניתוק, בדידות, ריחוק מהוריה וממה שקורה במשפחתה. סיפור הזיכרון הציף את המספרת בתחושת הבדידות והנטישה. חוסר האונים והכעס הכבוש על הכשל ההורי נחשפו ונחו באופן חי וממשי בקבוצה, שהקשיבה

דמומה וכאובה. לא היה צורך לחשוף במלים את התחושות הקשות כלפי סמכות הורית פוגעת ונוטשת ומצבי הדרה וניתוק. הם נכחו בחדר כהדהוד והגברה אסוציאטיביים של השיח על הזיכרון הקודם. הדיון החל להתפתח סביב הערכים החברתיים בקיבוץ של אז. עלתה השאלה, האם הוריה אכן נטשו אותה או אולי דווקא שמרו והגנו עליה בבחרם להשאירה אצל משפחה חברה בעת המעבר והשינויים המשפחתיים, כלומר עשו שימוש ראוי ומגן במעטפת החברתית הסולידרית בקיבוץ של אז, במצאם מרחב חיים יציב לבת בתקופה של מעבר ואי-יציבות.

בתחילת השיח המשתתפת הייתה שקועה כולה בחווייתה הפרטית, ולא הייתה ערה כלל לנאמר ולאמירה שהוריה אולי עשו שימוש מוצלח מאוד עבורה בנורמות הקיבוציות. ואולם כאשר הפכה להיות קשובה וסקרנית לשיח שהיה מפתיע ובלתי צפוי לה, החלה להיפתח בעניין רב לתפיסה האחרת. אפשרות זו, שנגעה בהקשר החברתי של הזיכרון, לא זו בלבד שהעשירה את הבנתה את האירוע, אלא אף החלה להשפיע על תפיסתה את הוריה: הם נצטיירו לפתע באור אחר, חיובי יותר – שומר ודואג, ולא רק מנתק, מדיר ונוטש. הייתה זאת חוויה משמעותית ומרגיעה של תיקון. גם כאן, כמו בזיכרון הקודם, עלתה בקבוצה ההשוואה בין הערכים של אז לערכים של היום – הפרטה, אינדיווידואליות, היחלשות הסולידריות והפחתת האמון בשיקול הדעת והעשייה של הורות, סמכות ומנהיגות. בהתבוננות המסכמת של הקבוצה על שני הזיכרונות ברור היה שכשלים ופוגענות של מנהיגויות והתגייסויות סולידריות מגוננות ותומכות במצבי צורך ופגיעה הם נושאי הדיון, הן בחייה של הקבוצה הנוכחת והן בחייה של הקבוצה הגדולה, הישראלית. הזיכרונות הפרטיים נתנו ביטוי לתפיסות הערכיות, החברתיות והתרבותיות שמחוץ לקבוצה הקטנה.

ביולי 2006, כחודש ימים לאחר המפגש הזה, פרצה מלחמת לבנון השנייה. כשלי מנהיגות צבאיים ואזרחיים, הזנחה, חוסר הגנה ונטישה של אוכלוסיית עורף מופגזת על ידי רשויות המדינה היו סימני היכר טראומטיים של המלחמה הזו. ואולם בה בעת נתגלתה התגייסות סולידרית רבה: עזרה חברתית וכלכלית של ארגוני מתנדבים וגופים כלכליים לא שלטוניים, מחנות אירוח ואוהלים ופתיחת בתיהן של משפחות מן המרכז לנמלטים מן הצפון. מפקדי הצבא שלחמו בחזית ציינו ששאבו עצמה רבה מהסולידריות הזו.

הזיכרונות הפרטיים, שסופרו חודש קודם לכן, במטריצת הזכירה החברתית, נראו כמי שחשפו באורח לא מודע ידע חברתי מתוך הלא-מודע החברתי. נורמות של עזרה וערבות הדדיות שכמו שקעו באפלה ונשכחו, קמו לתחייה. אין לייחס לתהליך הזה יסוד כלשהו של גילוי התנהגות עתידית, אלא להתייחס אליו כאל גיוס של ידע חברתי לא מודע שעוצב ונטמע בתוך הזהות ואשר מצוי בפרוטנציאל זכירה ופעולה לצרכים חברתיים אקטואליים. ה"אז ושם" נראה כנוכח לא רק לצורך הסבר התנהגויות חברתיות הנשענות על העבר, אלא ניתן לזהותו כמפעיל ומכוון רלוונטי בהווה, כתמרור הכוונה להתנהלות אקטואלית. אזכיר שכחמש שנים אחרי המלחמה פרצה המחאה החברתית, שעסקה כל כולה בנושאים שעלו בזיכרונות המטריצה שסופרו כאן.

הזהות היא רבת-פנים, מוארת ומוצללת, והיא מקיימת זיקה ומסורת אישיות וחברתיות בין הדורות והתקופות. זכירה לצרכים חברתיים מבטאת נאמנות נראית ומודעת, ופעמים – בלתי נראית ובלתי מודעת, לעבר (visible & invisible loyalty) (Boszormeny-Nagy & Ulrich, 1981). ניתן להבינה כמיועדת לשימוש ותועלת חברתיים אקטואליים: לתחזוק הקיום, למרקם החיים, לתיקונים מתבקשים, להמשכיות ולסולידריות של חברה. הציווי להיות נאמן מבטא מסר של זכאות לאחריות ורציפות בין-דוריים וחיזוק חוויית השייכות. יש בזאת ראייה אתית של הגינות (fairness) כלפי הדורות הקודמים ודגם אתי של אחריות, נאמנות וזכאות לדורות הבאים.

הורות בראייה רב-תרבותית

ברונר (Brunner, 1985) ציין שקיימים שני אופני חשיבה: תבניתית (paradigmatic) ונרטיבית (narrative). כל אחד מהם מספק דרך הסתכלות שונה על תופעות, על העולם הנתפס, בניית המציאות, האמת האמפירית ודרך בדיקתה. האופן התבניתית הוא מטבעו נטול ערכים, חותר לאמת אוניברסלית ומחפש את ההסברים האחידים לתופעות, ללא הקשרן הסביבתי. הדפוס הנרטיבי, לעומתו, הוא לרוב טעון ערכים ומבקש אחר ההסברים הייחודיים בהקשר הסביבתי-תרבותי ומתוך מיקוד בשאלות של משמעות וניסיון. דפוס החשיבה התבניתית נוטה לתהליכים של אימות פורמלי ומדעי בגישה מחקרית כמותית, בשעה שדפוס החשיבה הנרטיבי פונה לאמת פנימית סובייקטיבית, וגישתו המחקרית בדרך כלל איכותנית.

כיצד משפיעות ופעילות הפרדיגמות האלה בעולם פוסט-מודרני רב-תרבותי? עולם זה מתאפיין בתהליכי מעבר והגירה חופשיים וכפויים. הלאומים השונים בנויים מקבוצות אתניות רבות, בעלות סיפורים שונים ותודעה היסטורית שונה, שיש צורך לבנות להן בסיס משותף. הדבר מצריך התבוננות ועיבוד בלתי נפסקים של תופעות חברתיות ותרבותיות ומהווה אתגר למסורת וקביעות. בנסיבות האלה של פוסט-מודרניות חסרת מנוח הספוגה באתוס של שינוי, מתעוררת בטבעיות שאלת השליטה והסדר החברתי – איך שומרים על הסדר החברתי בתנאים של שינוי מתמיד? מה קושר בין האנשים והופך אותם לקבוצה? מה משמר את הלכידות ואת הסולידריות?

חברות מהגרים הן חברות קונפליקטואליות: לעתים יש קונפליקט בין זיכרון הגמוני בעל דפוס תבניתית של קבוצה שליטה או מועדפת לבין זיכרונות של הקבוצות המצטרפות אליה, שמנוסחים באופן נרטיבי. במצב זה הזיכרון הקיבוצי ממלא תפקיד חשוב ופעיל בניסיון לעצב זהות סביב סיפור משותף. אבל הסיפור המשותף הזה הוא לעתים רעוע, וכל קבוצה עשויה לומר שיש סיפור אחר. מכאן, שזיכרון חברתי-קיבוצי כמושג פוסט-מודרני הוא פרקטיקה רפלקסיבית – בנייה ופירוק מתמידים באורח דיאלקטי: תזה, אנטיזה וסינתזה. מתרחש מפגש מורכב, פרדוקסלי ולעתים רווי ניגודים בין הרובד הסוציולוגי, הרובד הפסיכולוגי וההיסטוריה החברתית. זוהי אחת הבעיות של שימור זיכרון.

בעולם דינמי, חסר מנוחה ורווי סתירות כזה, חוויית הזהות אינה ברורה. בנסיבות האלה, האם אפשר לחשוב על הזיכרון הקיבוצי כמארג של זיכרונות שונים ואף מנוגדים, שביצירתו לא רק שלא נחוות השונות והניגודיות כמערערות ומפרקות, אלא הן נתפסות כמעצימות ומחזקות את חוויית ההתחברות, הזהות והלכידות החברתיים?

התפיסה הרב-תרבותית עשויה לסייע כאן. גישה זו טוענת שרב-תרבותיות כהשקפת עולם אידאולוגית על החיים האנושיים, נסמכת על ארבע הנחות יסוד (לשם ורואר סטריאר, 2003):

א. בני אדם מעוגנים וצומחים בעולם מובנה תרבותית, בחלקו בלתי מודע וסמוי, המארגן את תפיסת עולמם, חייהם, זהותם ויחסיהם החברתיים בהתאם למערכות משמעות אופייניות. גם אם יתרחקו מתרבות המקור או יבקרוה, תמיד ישארו נטועים בה ומוטבעים בתוכה, לפחות חלקית.

ב. לכל תרבות יש נקודת מבט שונה ומוגבלת על החיים ומהות החיים הטובים. לכן הגבלת הפרט למסגרת תרבותית אחת מצמצמת את אופקיו ואף עלולה להקטין את יכולתו למימוש עצמי.

ג. התרבויות בנויות מרבדים וקווי מחשבה שונים ולעתים אף מנוגדים בתוכן. אולם כל שלם מורכב מניגודים, ובהיות השלם יצירה דינמית וחיה, אפשרי ורצוי לקיים דיאלוג פנימי בין מרכיביו השונים. דיאלוג בין-תרבותי ייתכן בתנאי שהתרבויות השונות מסוגלות לקיים דיאלוג פנימי בין הרבדים והתפיסות המגוונות שבתוכן.

ד. חשיפה ודיאלוג בין-תרבותיים מחזקים לכידות, שייכות וסולידריות חברתית ומסייעים להתפתחות תרבותית של החברה כשלם, לצד הפריה והעצמה של חלקיה. יתרונם המלכד עשוי להיחשף במיוחד בעתות משבר חברתי, שבהן נדרשים אמון, עזרה והסתמכות הדדיים.

אביא דוגמה למטריצת הזכירה החברתית בראייה רב-תרבותית, הלקוחה מקבוצה קטנה – קבוצת סטודנטים בתכנית להנחיית קבוצות בדגש רב-תרבותי, שנפגשה סמוך לסיום הלימודים ולקראת עבודה עצמאית. בקבוצה סופרו ארבעה זיכרונות שעסקו בהורים, הורות וחינוך ילדים. נושאים אלה נבחרו על ידי המשתתפים, והתהליך התפתח באורח טבעי וספונטני, ללא הכוונה חיצונית. הזיכרון הראשון סופר על ידי משתתף בן העדה האשכנזית: כאשר היה ילד ביקש ללכת להתרחץ בים. אביו לקח אותו לים והזהיר אותו מפני הכניסה למים, שהייתה מסוכנת. הוא התעקש, נכנס למים, חש בסכנה ויצא. מוקד הזיכרון: החופש שנתן לו אביו לעשות את המעשה, ואזהרתו. ההרגשה: ההעזה, תחושת סכנה והדאגה של אביו.

בעיבוד הדברים אמר המשתתף שזיכרון זה הוא נתיב ודגם הורי מוצלחים עבורו. הוא זוכר היטב את החופש להתנסות וגם את הדאגה של אביו ונוהג כך עם ילדיו שלו. בזווית הראייה התרבותית של הדברים נדונו נורמות וערכי חיים של התרבות המערבית: לקיחת סיכון, חופש להתנסות ומימוש רצונות אינדיווידואליים.

הזיכרון השני היה של משתתפת ערבייה, שהגיבה אסוציאטיבית לסיפור הזה בזיכרון משלה על אביה שמנע ממנה לעשות מעשה שראה בו סיכון. במוקד הזיכרון

עמדה התנהגותו של האב והרגשתה המעורבת – מוגנת ומתקוממת. ממרחק הזמן היא חשבה שהורים צריכים למנוע סיכונים, ולא לתת לילדיהם להתנסות בהם, אך הדבר יכול להביא למרידה בהורים. בתרבותה יש לאב סמכות שיש לכבדה ולציית לה. עבור נשים המצב מורכב במיוחד.

הזיכרון השלישי הועלה על ידי משתתפת אחרת, בת לאם יוצאת צרפת ואב ישראלי, שסיפרה, בליווי דוגמאות, על עימותים ערכיים-חינוכיים קשים בין הוריה. האם הייתה נוקשה ומחמירה, והאב – מתירני. בסופו של דבר, החיבור התרבותי היה בלתי ניתן לגישור, וההורים התגרשו. בחינוך ילדיה שלה היא הייתה מצויה בקונפליקט וחרדה מתמידים, כיצד לנהוג – האם להיות נוקשה, מחמירה ושליטה על רצונותיהם או מאפשרת ומתירנית?

הזיכרון הרביעי סופר על ידי משתתפת ילידת הולנד, ובו נחשפו הורות ותרבות חינוכית שונות לחלוטין. בזיכרונה, הוריה לא היו בבית והפקידו בידיה את השמירה והליווי של אחיה. בראייתה, הילדים אחראים על עצמם בהרשאת הוריהם.

מטריצת הזכירה הרב-תרבותית אפשרה התבוננות בכמה מישורים שקשרו בין האישי, הקבוצתי והחברתי. בהיבט האישי, ברור היה שזיכרונו של כל אחד מן המספרים לימד על סגנון חייו והשקפת עולמו הפרטית. ברובד הקבוצתי נדונו בצורה לא מודעת סגנונות תלות ועצמאות של חברי הקבוצה, שנמצאו בסיום הכשרה, לקראת עצמאות מקצועית ובתהליך פרדה מה"הורים" המלמדים (המורים). ברובד החברתי התרחש כאן מפגש תרבותי: המגוון ההורי הרב-התרבותי של הקבוצה החברתית הגדולה נחשף בקבוצה הקטנה דרך זיכרונות ההורות התרבותיים. מפסיכס הזיכרונות נרקם זיכרון קיבוצי מרובה פנים. השונות בין הזיכרונות לא רק שלא גרמה לעוינות ותחרות, אלא להפך, היא יצרה סקרנות, פתיחות, התעניינות והתחברות. מטריצת הזכירה החברתית בראייה רב-תרבותית אפשרה שיח דיאלוגי ולא אתנוצנטרי (שטיינברג, 2002). התחושה הייתה שהמרקם ההורי העשיר מרתק את המשתתפים, מאפשר חשיפה ולמידה הדדיים על סגנונות הורות, מעמיק את הקשרים בתוך הקבוצה, מעצים תחושות שייכות ושוויון ויוצר גמישות בהתייחסויות, ולא התבצרות ודעתנות. התחזקה גם תחושה שהשלם עמיד ובעל עצמה יותר מסכום חלקיו, דווקא בגלל המקום שניתן לכל חלקיו, שיש כאן זיכרון קיבוצי שהוא יותר מסך הזיכרונות של מספריו.

סיכום

המאמר הדגים את הידע החברתי הגלום בזיכרונות ילדות מוקדמים. ניתן היה להיווכח ששתי רמות הזיכרון – האישית והקיבוצית – מתקיימות באופן אוטונומי אך קשורות זו בזו באופן הדוק. אין זיכרון קיבוצי ללא זיכרונות של יחידים, ואלה מובנים בתוך הקשרים חברתיים מודעים ובלתי מודעים ונאמנויות תרבותיות. היסוד החברתי שבזיכרון האישי מעוצב על ידי תבניות תרבותיות בסיסיות כשפה, מיתוסים וטיפוסי נרטיב שונים, המשפיעים על אופן הצפנתו וייצוגו הפנימי, פרשנותו, משמעותו ודרך הצגתו. ה"אחרים" המשתתפים בתהליך הזה משפיעים אף הם, וכל חוויה, פרטית ככל שתהיה, מעוגנת בזיכרון של זמן ומקום שבתוכם התרחשה.

מטריצת הזכירה החברתית היא דרך עבודה המציעה דילוג ודיאלוג בין הזיכרון האישי לרבידים הקיבוציים ובין התייחסות פרטית ואוטונומית להתייחסות מחברת וחברתית. נחשפים קולות אישיים וקולות חברתיים ותרבותיים, ומתרחשים משא ומתן וחקר ביניהם, ללא הכללות או הנחות עבודה מוכנות מראש. עבודה כזו מהווה תרומה לגוף ידע הממזג בין התוך-אישי לבין-אישי והבין-תרבותי, והיא מעשירה את השיח המתפתח שבין הלא-מודע החברתי ללא-מודע הפרטי (הופר ווינברג, 2014, 2016; ווינברג, 2008).

מטריצת הזכירה מרחיבה את ההתנסות בנושא הזהות ברבדיה האישיים והקיבוציים, מתוך תפיסה של משא ומתן וגבולות פתוחים. מחקרה של פאול (2006), שעסק בשיח שבין זהות ואזרחות בקרב קבוצות מיעוט בישראל, אישש ראייה זו ומצא שקיים מפגש מורכב ורווי דילמות בין זהות ואזרחות אצל ערבים, חרדים ועולים חדשים. הזהות, על היבטיה האישיים והחברתיים, לא רק שאינה חד-ממדית, "טהורה", קבועה ועקבית, אלא היא נתונה תדיר לשינויים, ניגודים, רבדים סותרים, מעברים ומצבי ביניים, המתקיימים זה בצד זה, לעתים באופן קונפליקטואלי, דו-ערכי והיברידי. הזהות האישית-חברתית היא דינמית ומטלטלת, והשיח הפוליטי, החברתי והרב-תרבותי משפיע כל העת על התחזקות או היחלשות של חלקים בתוכה.

מטריצת הזכירה מגמישה את הדיאלוג שבין הזיכרון הפרטי והזיכרון חברתי ומציעה להבין את הזיכרון בנושא צרכים ומשמעויות חברתיים, לצד צרכים ומשאלות פרטיים. היא מהווה הדגמה לכלי עבודה רפלקסיבי, מגשר ומטפח סובלנות בין תרבויות וקטבים בעולם פוסט-מודרני של חברות מהגרים, עולם רווי נרטיבים נוגדים ולוחמניים בעלי פוטנציאל קונפליקטואלי נפיץ.

סוף דבר

אסיים בתיאור קצר מספרו של עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך" (עוז, 2002), המספר את זיכרון פגישתו כילד עם שאול טשרניחובסקי, ממשוררני החשובים ביותר. עוז כתב שכמעט 60 שנה חלפו מאז, אך הוא זוכר היטב שהוריו היו מספרים למכריהם בגאווה, כיצד ישב בנם על ברכיו של המשורר ענק השירה העברית, שיחק בשפמו וזכה לכינוי חיבה מפיו. תפקידו בסצנה הזו היה לדקלם ולאשר לפני המכרים שהוא זוכר את הדברים מצוין, אף שלמעשה זכר את הדברים "שונה קצת מן ההפקה שלהם" (עמ' 44), אך מעולם לא אמר זאת להוריו, כי לא רצה לקלקל את הנאתם מהסיפור. בזיכרונו שלו, כלל לא ישב על ברכיו של המשורר וגם לא משך בשפמו. הוא פגש את טשרניחובסקי כאשר התארח המשפחה בבית דודו, יוסף קלויזנר, והמשורר הגדול נכח גם הוא. לפתע מעד עוז אל הרצפה ונשך את לשונו עד זוב דם. טשרניחובסקי, שהיה גם רופא ילדים, הרים אותו מיד מן הרצפה, הרגיע אותו וטיפל בלשונו הפצועה. עוז זוכר היטב את ריחו הטוב של עורו, תלתליו השופעים ושפמו הנעים. טשרניחובסקי מת בשנת 1943, כשעוז היה כבן ארבע. לדעתו של עוז, הזיכרון החושני הזה נשמר משום שעבר "כמה תחנות ממסר ותחנות הגברה" (עמ' 44), ובכל פעם שהוא רואה תצלום או את פסל ראשו של המשורר, "מיד בא ועוטף אותי, כחיבוק שמיכת חורף טובה, ריחו הרחום, המנחם" (עמ' 46).

מהן אותן "תחנות ממסר והגברה"? מן התיאור של עוז ניתן להתרשם מהמשא ומתן המרתק שמקיים הזיכרון הפרטי עם זה הלאומי ומתהודת הקולות הנשמעים בו: הזיכרון הפרטי משתף פעולה חלקית עם ההבניה החברתית של אופן הזכירה ה"ראוי" של המשורר המגולמת ומתווכת בציפיות ההורים, משתחרר ממנה ובה בעת פועל בהלימה אליה, בהוסיפו לה נופך אינטימי וחושני מאוד, המאדיר את דמותו של המשורר-הרופא. הזיכרון האישי של עוז נפרד מזה החברתי ונטוע בו – הוא אינו נבלע בתוכו ואינו משוחרר ממנו לגמרי. שתי רמות הזיכרון נראות כמקיימות יחסי ממסר והגברה, דיאלוג ומפגש.

מקורות

- אברהם, ע' (1988). אפיונים ותמורות בישות הקבוצה הטיפולית כחלק מהקבוצה הגדולה הישראלית. **שיחות**, 2(3), 173–181.
- בולס, כ' (2000). **צלו של האוביקט: פסיכואנליזה של הידוע שלא נחשב**. תל אביב: דביר.
- ברגסון, א' (1978). **ההתפתחות היוצרת**. ירושלים: מאגנס.
- ברזניץ, ש' (1994). **שדות הזיכרון**. תל אביב: עם עובד.
- ברנרד, ח' (1991). על זיכרון (ועל מה שחלף): פרויד ו/או פיאז'ה. **שיחות**, 1(1), 19–24.
- ג'וסלסון, ר' (2015). **כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית**. תל אביב: מכון מופ"ת.
- דאגלס, מ' (2004). **טוהר וסכנה**. תל אביב: רסלינג.
- הופר, א' ווינברג, ח' (2014). **הלא מודע החברתי בקרב אנשים, קבוצות וחברות: בעיקר תיאוריה**. קריית ביאליק: אח.
- הופר, א' ווינברג, ח' (2016). **הלא מודע החברתי בקרב אנשים, קבוצות וחברות בעיקר: מטריצות יסוד** (כרך ב). קריית ביאליק: אח.
- המנחם, א' (1998). זיכרונות מוקדמים. בתוך ר' לזובסקי וש' פלדמן (עורכות), **מרחב ונחלה ביעוץ חינוכי** (עמ' 231–259). אבן יהודה: רכס ומכללת בית-ברל.
- המנחם, א' (2004). זיכרונות ילדות מוקדמים – נרטיב סובייקטיבי בתהליך קבוצתי. **שיחות יח**, 2(2), 174–182.
- המנחם, א' (2006). הטראומה במפגש הגבולות שבין הפרטי, המשפחתי והלאומי. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 24, 33–58.
- המנחם, א' והלוי-בר, ג' (2002). הרסנות בקבוצות: היבטים תיאורטיים והתמודדות. בתוך ל' קסן ור' לב ויזל (עורכות), **עבודה קבוצתית בחברה רב-תרבותית** (עמ' 199–223). תל אביב: צ'ריקובר.
- וינברג, ח' (2008). הלא-מודע החברתי. **שיחות**, 2(2), 149–158.
- ויניקוט, ד' ר' (1971). **משחק ומציאות**. תל אביב: עם עובד.
- זרובבל, י' (1997). מסע במרחבי הזמן והמקום, ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי. **תיאוריה וביקורת**, 10, 69–81.
- לומסקי-פדר, ע' (1997). סיפורי חיים של חיילים משוחררים: יחסי הגומלין בין זיכרון אישי לזיכרון חברתי של מלחמה. **תיאוריה וביקורת**, 11, 59–80.
- לורנס, ג' ר' ובוירן, ח' (2006). השלמה ההדדית של חלימה חברתית וחלימה תיראפויטית. בתוך ק' נרי, מ' פיינס ור' פרידמן (עורכים), **חלומות בפסיכותראפיה קבוצתית: תיאוריה וטכניקה** (עמ' 251–267). קריית ביאליק: אח.
- לשם, א' ורואר-סטריאר, ד' (2003). **שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש**. ירושלים: מאגנס.

- מיטשל, ס' א' (1993). *תקוה ופחד בפסיכואנליזה*. תל אביב: תולעת ספרים.
 עוז, ע' (2002). *סיפור על אהבה וחושך*. ירושלים: כתר.
 פאול, א' (2006). *אנחנו, אתם והם: שיחי זהות ואזרחות בקרב קבוצות מיעוט בישראל*. עבודת דוקטור. אוניברסיטת חיפה.
 פרויד, ז' (תשל"ח). על זיכרונות מחפים. בתוך *כתבי זיגמונד פרויד*, כרך ד: מסות נבחרות ג (עמ' 185–199). תל אביב: דביר.
 שטיינברג, ש' (2002). טיפולוגיה לסיווג השיח במפגשים בין קבוצות בקונפליקט. בתוך ל' קסן ור' לב ויזל (עורכות), *עבודה קבוצתית בחברה רב-תרבותית* (עמ' 65–75). תל אביב: צ'ריקובר.
 תודר-גולדין, מ' (2007). יחסי קורבן ותוקפן בקבוצה אנליטית. *שיחות, כא*(3), 310–322.
 Adler, A. (1931). *What life should mean to you*. New York: Grosset & Dunlap.
 Adler, A. (1937). The significance of early recollections. *International Journal of Individual Psychology*, 3, 283–287.
 Aron, L. A. (1996). *A meeting of minds*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.
 Beradt, C. (1968). *The Third Reich of dreams*. Chicago: Quadrangle Books.
 Boszormenyi-Nagy, I., & Ulrich, N. D. (1981). Contextual family therapy. In A. S. Gurman & D. P. Kniskern (Eds.), *Handbook of family therapy* (pp. 159–186). New York: Brunner-Mazel.
 Bruhn, A. (1990). *Earliest childhood memories: Theory and application to clinical practice*. New York: Praeger.
 Brunner, J. (1985). Narrative and paradigmatic modes of thought. In E. Eisner (Ed.), *Learning and teaching the ways of knowing* (pp 79–115). Chicago: National Society for Study of Education.
 Dalal, F. (1998). *Taking the group seriously*. London and Philadelphia: Jessica Kingsly.
 Durkheim, E. (1997). *The division of labor in society*. New York: Free Press.
 Elias, N. (1939). *The civilizing process*. Oxford: Basil Blackwell.
 Foulkes S. H. (2003 [1965]). New psychoanalytic contributions to interpersonal dynamics: Theoretical considerations and applications in therapeutic group analysis. *Mikbatz* 8(1), 80–88.
 Foulkes S. H., & Anthony, E. J. (1957). *Group psychotherapy*. London: Penguin.
 Halbwachs, M. (1980). *The collective memory*. New York: Harper Colophon Books.
 Ho, Y. M., Chen, X. S., & Hoffman, E. (2012). Unpacking cultural variations in peak-experiences: Cross-cultural comparisons of early childhood recollection between Hong Kong and Brazil. *Journal of Happiness Studies*, 13, 247–260.
 Hoerl, C. (2007). Episodic memory, autobiographical memory, narrative: On three key notions in current approaches to memory development. *Philosophical Psychologist*, 20(5), 621–640.
 Hopper, E. (2002). *The social unconscious: Selected papers*. London: Jessica Kingsley Publishers.
 Kaes, R. (1987). La troisieme difference. *Revue de Psychotherapie Psychoanalytique de Groupe*, 9–10, 93–104.
 Kissen, M. (1986). *Assessing object-relations phenomena*. Madison, CT: International University Press.

- Knauss, W. (2006). The group in the unconscious: A bridge between the individual and the society. *Group Analysis*, 39(2), 159–170.
- Le Roy, J. (1994). Group analysis and culture. In D. Brown & L. Zinkin (Eds.), *The psyche and social world* (pp.180–201). London: Routledge.
- Mayman, M. (1984). Early memories and character structure. In F. Schectman & W. H. Smith (Eds.), *Diagnostic understanding and treatment planning: The elusive connection* (pp. 122–140). New York: John Wiley & Sons.
- Nelson, K. (2003). Self and social functions: Individual autobiographical memory and collective narrative. *Memory*, 11(2), 125–136.
- Nigg, J. T., & Silk, K. R. (1991). Object representations in the early memories of sexually abused borderline patients. *The American Journal of Psychiatry*, 148, 864–870.
- Reese, E., & Fivush, R. (2008). The development of collective remembering. *Memory*, 16(3), 201–212.
- Volkan, V. (1999). Psychoanalysis and diplomacy, Part I: Individual and large group identity. *Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 1, 29–55.
- Volkan, V. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large group identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97.
- Wang, Q. (2006). Earliest recollections of self and others in European American and Taiwanese young adults. *Association for Psychological Science*, 17(8), 708–714.
- Weinberg, H. (2003). The culture of the group and groups of different cultures. *Group Analysis*, 36(2), 253–268.